

Docentenhandleiding

Werkschrift Todesfuge en online materiaal

De werkopdrachten en verdiepingsopdrachten werden ontwikkeld door het redactieteam. Op basis daarvan werd de docentenhandleiding geschreven door Paul Sars, Anne Smit Arends en Frederick Vosters.

Inhoudsopgave

Algemeen

Opbouw materiaal	2
Opdrachten en verdiepingsopdrachten	3
Overzicht thema's – schoolvakken	3
Links en QR-codes	3

Opdrachten en antwoorden/antwoordindicaties

THEMA 1	4
THEMA 2	6
THEMA 3	8

Algemeen

Opbouw materiaal

Voor je ligt de docentenhandleiding bij het Werkschrift *Todesfuge. Een gedicht om niet te vergeten* en bij de online verdiepingsopdrachten op **www.celan.nl**. Het werkschrift kent een opbouw van drie op elkaar aansluitende thema's:

- Thema 1 gaat over de dichter Paul Celan en zijn gedicht "Todesfuge". De leerlingen maken kennis met de jonge dichter, met de invloed die zijn levenservaringen hebben gehad op zijn thema's en schrijfstijl. Ze lezen/ beluisteren en bestuderen het gedicht "Todesfuge" vanuit verschillende invalshoeken en leren de diepere betekenis en structuur van het gedicht kennen.
- Thema 2 behandelt de context van "Todesfuge". Hier wordt het persoonlijke verhaal van Paul samengebracht met het grote verhaal van de Holocaust. Daarbij komen ook aspecten als 'creatief verzet' en de spanning tussen historische feiten en hun weergave aan de orde.
- Thema 3 gaat over vormen van herdenken en discussies daarover. Naast een presentatie van monumenten en redenen om te willen herdenken, worden ook vragen opgeworpen over de zin van herdenken en van excuses maken voor het verleden.

Werkschrift met werkopdrachten en online verdiepingsopdrachten werden ontwikkeld in een hechte samenwerking tussen vo-docenten, leerlingen, vormgevers, didactici, wetenschappers en wetenschappers. Er is bewust gekozen voor het aanbieden van dit materiaal in thematisch geclusterde vorm, niet in vaststaande 'lessen'. Leraren kunnen zelf elementen kiezen en in overleg met collega's van andere vakken bepalen of en hoe ze vakoverstijgend te werk willen gaan. Het materiaal beoogt samenhangende leerervaringen van historische feiten en reflectie, artistieke dilemma's bij de verbeelding van het verleden en maatschappelijke spanningen rondom het collectieve geheugen mogelijk te maken.

NB: Projectteam en redactieteam hebben uitvoerig gesproken over het materiaal op blz. 12-15, waarin gruwelijke foto's zijn verwerkt. We hebben besloten ze te plaatsen, waarbij vormgever Dirk Parijs zoveel mogelijk rekening heeft gehouden met de diverse afwegingen. Het is aan de docent om te bepalen hoe hij/zij dit thema behandelt in de klas.

Het is vrij in te vullen welke thema's en opdrachten bij welke vakken ondergebracht worden. Het kan dus bijvoorbeeld zijn dat thema 1 behandeld wordt bij het vak Duits, thema 2 bij het vak geschiedenis en thema 3 bij het vak maatschappijleer. Natuurlijk is het ook mogelijk om (elementen uit) de thema's bij slechts één vak te behandelen.

Werkschrift en online-materiaal zijn geschikt voor de bovenbouw havo/vwo, voor de volgende vakken: Duits, geschiedenis, maatschappijleer, CKV/kunstvakken en Nederlands, maar ook bij een vak als filosofie zou materiaal kunnen worden gebruikt.

Het projectteam heeft bewust gekozen voor het aanbieden van het materiaal in deze vorm van print én website. De print maakt direct zintuiglijk contact met het materiaal mogelijk. Het schrift is eigendom van de leerling (met naamsvermelding) en mag door hem/haar worden beschreven. De website biedt de mogelijkheid om ruimere achtergrondinformatie te geven, bijvoorbeeld over het leven van Paul Celan, en verdere vakspecifieke verdiepingsopdrachten toe te voegen. Daarbij kan ook nieuw materiaal worden geplaatst, voortkomend uit de ervaring van docenten, en kunnen via filmimpressies ook ervaringen van leerlingen worden gedeeld, uiteraard conform regelgeving. Wij staan open voor samenwerking, ook omdat Paul Sars en Sabine Jentges meer inzicht willen krijgen in de ervaringen van docenten en leerlingen met dit materiaal (contact via: **info@celan.nl**).

Opdrachten en verdiepingsopdrachten

Het werkschrift bevat opdrachten, die leerlingen in het schrift kunnen maken. Bij alle thema's zijn bovendien verdiepingskaders te vinden, te herkennen aan het vergrootglasicoontje. Deze verwijzen naar de website, waar verdiepingsopdrachten of webpagina's met aanvullende informatie te vinden zijn. De verdiepingsopdrachten zijn in principe geschikt om bij alle vakken onder te brengen, maar ze zijn wellicht extra interessant voor bepaalde vakken. In onderstaande tabel op de volgende bladzijde is te zien welke verdiepingsopdrachten bij welke vakken ondergebracht zouden kunnen worden.

De verdiepingsopdrachten zijn enkel te vinden op de website. Ze zijn te downloaden en er is schrijfruimte voor antwoorden gereserveerd. Wanneer ze vanaf het scherm worden gemaakt is het handig wanneer leerlingen pen en papier bij de hand hebben, zodat ze de antwoorden op kunnen schrijven.

Overzicht thema's – schoolvakken

Thema	Blz	Info-blad of Verdiepingsopdracht	Vak
1	2	Het pseudoniem en anagram 'Paul Celan' (Info)	Duits/Nederlands
1	3	Het typoscript van Todesfuge (Info)	CKV/Duits/Nederlands
1	5	De Nederlandse vertalingen (Verd)	Duits, Nederlands
1	6	De vergelijking Todesfuge – Guernica (Verd)	CKV
1	7	Het woord "Meister" (Verd)	Duits, kunstvakken (muziek)
2	8	Anti-Joodse maatregelen (Verd)	Geschiedenis
2	9	Antisemitische leraren (Verd)	Maatschappijleer
2	10	Joodse identiteit (Info via JCK Amsterdam) (Info)	Maatschappijleer
2	11	Vergelijking Celan – Charlotte Salomon (Verd)	CKV
2	12	Vergelijking Todesfuge – Triumph des Todes (Verd)	CKV
3	18	Stolpersteine (Verd)	Maatschappijleer
3	19	Wordt gemist (Verd via JCK Amsterdam) (Verd)	Ges/Maatschappijleer
3	19	Verzetsheldin Diet Kloos (Info)	Geschiedenis
3	20	Helly Oestreicher (Info)	CKV
3	21	Adorno (Verd)	Duits/CKV
3	22	Arnon Grunberg (Info en Verd)	Nederlands

Links en QR-codes

In het werkschrift zijn links naar het internet en QR-codes te vinden. De links verwijzen steeds door naar de website **www.celan.nl**, die hoort bij het werkschrift. Op deze website zijn verdiepingsopdrachten en webpagina's met aanvullende informatie te vinden.

De QR-codes kunnen worden gescand met de camerafunctie van smartphones. Wanneer de code gescand is, verschijnt er een pop-up in het scherm die aangeklikt kan worden. Hiermee word je direct doorverwezen naar het bijbehorende materiaal.

De volgende bladzijden bevatten een overzicht van de opdrachten en antwoorden (indicaties) per thema. Daarbij worden alle opdrachten en verdiepingsopdrachten achtereenvolgens kort aangestipt. Voor elk item is er een antwoordmodel. Hierin staan (tentatieve) antwoorden en antwoordindicaties behorende bij de opdrachten uit het werkschrift en de verdiepingsopdrachten op de website.

Opdrachten en antwoorden (indicaties)

THEMA 1

Dit thema gaat over de dichter Paul Celan en zijn gedicht “Todesfuge”. De leerlingen maken kennis met de jonge dichter, met de invloed die zijn levenservaringen hebben gehad op zijn thema’s en schrijfstijl. Ze lezen/beluisteren en bestuderen het gedicht “Todesfuge” vanuit verschillende invalshoeken en leren de diepere betekenis en structuur van het gedicht kennen

Antwoorden basisopdrachten werkschrift

Opdracht 1 – Lezen en luisteren

Bladzijde 4 (werkschrift)

N.B. Bij deze opdracht wordt niet om een antwoord gevraagd. Het zou echter wel interessant kunnen zijn om de leerlingen te vragen naar hun eerste indruk van het gedicht. De indrukken kunnen klassikaal worden uitgewisseld. Op deze manier wordt er aan het begin van de lessenreeks een soort nulmeting gedaan. Als vervolg hierop kan ervoor worden gekozen om aan het einde van de lessenreeks nog een keer te peilen naar de indrukken en meningen van de leerlingen m.b.t. het gedicht. Misschien zijn de meningen door de opgedane ervaringen veranderd.

N.B. De tekst wordt anders voorgelezen door Celan dan dat hij afgedrukt is in het werkschrift. Dit komt doordat Celan zich vergiste bij de opname. “singet und spielt” wordt voorgelezen als “spielt weiter zum Tanz auf”. De docent kan hier speels mee omgaan en er (vooraf) op wijzen “Let goed op, Celan vergist zich eenmaal bij het lezen.” (Die opdracht moet niet afleiden van de aandacht voor de tekst).

Opdracht 2 – Belangrijke woorden

Bladzijde 5 (werkschrift)

Eigen invulling van de leerling.

Mogelijke antwoorden zouden kunnen zijn:

Drinken, zwarte melk, graf, joden, Duitsland, Margarete, Sulamith.

De docent kan klassikaal turven welke woorden het belangrijkste worden gevonden.

Opdracht 3 – Tekstbegrip

Bladzijde 6 (werkschrift)

Eigen invulling van de leerling.

Mogelijke antwoorden zouden kunnen zijn:

Oorlog, jodenvervolging, moord, (concentratie)kamp, dood, drinken, joden, Duitsland, nazi's.

De docent kan de woordspin fotograferen en in les 3 nog eens aan de orde stellen; misschien zijn de accenten dan verschoven.

Opdracht 4 – Vormkenmerken

Bladzijde 6 (werkschrift)

In vergelijking met “traditionele” gedichten vallen de volgende zaken op aan Todesfuge:

- Todesfuge kent nauwelijks rijm. Er is slechts één plek waar rijm voorkomt (blau – genau).
- Todesfuge heeft weinig korte, maar vooral lange versregels. De versregels zijn ook niet allemaal van gelijke lengte.
- Todesfuge heeft geen duidelijk of regelmatig ritme, maar heeft toch een monotone werking. De accenten zijn onregelmatig en door de lange versregels ontstaat een eentonig ritme. Metrisch gezien is er sprake van een lange slepende dactylus.

Andere opvallendheden op gebied van vorm zijn:

- In Todesfuge wordt nauwelijks gebruik gemaakt van interpunctie. Zinsdelen lopen zonder leestekens in elkaar over.
- Todesfuge heeft veel herhalingen.

Opdracht 5 – Verbinden**Bladzijde 7 (werkschrift)**

Leerlingen kunnen verschillende combinaties maken met de begrippen en citaten. Er zijn dus meerdere antwoorden goed. Van belang is vooral de onderbouwing van de leerling. Mogelijke combinaties zijn:

MEERSTEMMIGHEID	'jouw gouden haar Margarete – jouw assige haar Sulamith'
HOOGTEPUNT	'zijn ogen zijn blauw – zijn oog is blauw' 'een graf in de aarde – een graf in de winden – een graf in de wolken' 'de dood is een meester uit Duitsland'
VARIATIE	'een graf in de aarde – een graf in de winden – een graf in de wolken' 'We drinken die 's middags en 's morgens – we drinken je 's avonds en 's morgens'
HERHALING	'jouw gouden haar Margarete – jouw assige haar Sulamith' 'Zwarte melk' 'de dood is een meester uit Duitsland' 'een man woont in 't huis die speelt met de slangen'
THEMA	'Zwarte melk'

Antwoorden werkbladen website**Werkblad 1-1****Nederlandse vertalingen van Todesfuge**

- Eigen invulling van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):
Sommige woorden zijn op meerdere manieren te interpreteren; de ene vertaler wil letterlijk vertalen en de andere vertaler wil de vertaling extra mooi maken; de vertalers komen uit verschillende periodes / generaties.
- a,b,c.
Eigen invulling van de leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling. Het komt aan op zorgvuldig lezen en vergelijken van Duits – Nederlands en Nederlandse versies onderling. De leerling kan woordbetekenissen en contexten mee laten wegen. Ook esthetische voorkeuren spelen een rol en kunnen worden gemotiveerd.

Werkblad 1-2**De vergelijking van Todesfuge met Guernica**

- Eigen invulling van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):
 - Beide werken drukken oorlogsgebeurtenissen uit.
 - Beide werken zijn in eerste oogopslag een chaos: de verschillende onderdelen of elementen lopen ongeordend door elkaar heen. Bij La Guernica komt dit door de vele vormen en lijnen die zijn gebruikt. Bij Todesfuge komt dit door de ontbrekende interpunctie en hoofdletters.
 - Beide werken herinneren zowel aan duistere gebeurtenissen in het verleden als aan elementen uit de cultuur. In La Guernica is een stier te zien. De stier staat symbool voor Spanje. In Todesfuge wordt middels de fugastructuur verwezen naar Bach, een bekende Duitse componist. De naam Margarete verwijst naar de blonde Gretchen, een personage uit het bekende Duitse werk "Faust" van Goethe. Aan het einde van "Faust" wordt Gretchen 'gered'.

Werkblad 1-3**Het woord 'Meister' en de fuga van Bach**

- In Todesfuge kan het zinsdeel "Der Tod ist ein Meister aus Deutschland" op meerdere manieren worden opgevat. Het woord "Meister" is letterlijk en figuurlijk te interpreteren.
 - Wanneer je het letterlijk opvat zou met "Meister" een meester, een invloedrijk of belangrijk persoon kunnen worden bedoeld die uit Duitsland komt en wordt vergeleken met de dood. Deze persoon zou de kampcommandant kunnen zijn, maar misschien zou hier ook Adolf Hitler bedoeld kunnen zijn, de leider van nazi-Duitsland die overal de dood bracht.
 - Wanneer je het figuurlijk opvat zou met "Meister" de "perfecte moordmachine" van de nazi's, waarmee de joden systematisch zijn uitgemoord, bedoeld kunnen zijn. In deze opvatting wordt met het woord "Meister" geen persoon bedoeld, maar wordt verwezen naar het feit dat de nazi's in de vernietigingskampen op de meest efficiënte manier mensen hebben vermoord. De nazi's hebben het hoogste niveau van perfectie, wat moorden betreft, bereikt.

2. Eigen invulling van de leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):
Veel Duitsers hadden en hebben nog steeds moeite met de woordkeuze van Celan in dit zinsdeel. De titel "Meister" is namelijk iets positiefs waarop men trots kan zijn. Dat kan individueel zijn in een beroep (Bäckermeister, Metzgermeister) of individueel/collectief in de sport ("Deutschland ist Weltmeister"). In dit gedicht is die positieve betekenis niet aan de orde, omdat de titel "Meister" op zeer negatieve wijze gebruikt wordt: de dood is een meester die uit Duitsland komt.
3. De kenmerken die het duidelijkst naar voren komen in de muziek en animatie, zijn:
 - Meerstemmigheid > te zien aan de verschillende kleuren.
 - Herhaling (en variatie) > bepaalde stukken worden steeds herhaald, soms met een kleine variatie. Dit is vooral goed te herkennen aan de kleuren en de positie (toonhoogte) van de ruitjes in de animatie.
 Tegenstelling > te herkennen aan de hoge en lage tonen, die samen spelen maar toch duidelijk anders zijn, elkaars tegenwicht vormen.
4. Eigen invulling van de leerling.
De docent kan de wijze van 'ten gehore brengen' aan de orde stellen: louter via de stem (voordracht, zang; solo/meerstemmig) of voordracht/zang ondersteund door instrumenten. Ook de tekstbehandeling kan verschillen (de gehele tekst, fragmenten etc.) net als de interpretatie van de tekst (is er een hoogtepunt? Zijn er accenten?) en keuze voor de sfeer: wordt het een spannende, duistere, sobere, kille of monotone uitvoering?

THEMA 2

Thema 2 behandelt de context van "Todesfuge". Hier wordt het persoonlijke verhaal van Paul als leerling en jong volwassene samengebracht met het grote verhaal van antisemitisme en de Holocaust. Daarbij komen ook aspecten als 'creatief verzet' en de spanning tussen historische feiten en hun weergave in foto's en berichten aan de orde.

Antwoorden basisopdrachten werkschrift

Opdracht 1 – Klassikaal gesprek

Bladzijde 8 (werkschrift)

Eigen invulling van de leerling, onder leiding van de docent.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):
Anne Frank, Holocaust, Jodenster, (concentratie)kampen, onderduiken.

Opdracht 2 – Eigen ervaringen

Bladzijde 10 (werkschrift)

2.1. Eigen invulling van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):
Muzieksmaak, kledingstijl, godsdienst, vriendengroep, hobby's.

Opdracht 3 – Vergelijken

Bladzijde 11 (werkschrift)

3.1. Eigen invulling van de leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):

- M004157: Charlotte zoekt de dood in Schlachtensee: ze pleegt zelfmoord om in de dood te kunnen vluchten. In Todesfuge (fugare kan ook 'vlucht' betekenen) vluchten de Joden als het ware ook in de dood, om zich los te kunnen maken van de gruwelen in de kampen.
- M004304: De nazi's worden afgebeeld als grote, onbuigbare eenheid. De kampkommandant uit Todesfuge behoort ook tot deze groep. Hij gedraagt zich autonoom: woont, schrijft...
- Charlotte Salomon maakt gebruik van donkere kleuren. Het gedicht Todesfuge is een vrij donker gedicht, omdat het thema's als de dood en sterven bespreekt. Ook keren de woorden 'zwarte melk' telkens weer.
- Het werk van Charlotte Salomon komt soms over als druk en chaotisch. Het gedicht Todesfuge heeft op de lezer (en zeker ook de luisteraar) soms hetzelfde effect: 'beelden' volgen elkaar in willekeurige volgorde op, zonder rustpauze.

3.2. Eigen invulling van de leerling.

Het werk van Charlotte Salomon heeft de titel "Leben? Oder Theater?" gekregen, omdat Charlotte zich afvraagt wat werkelijk/reëel is, en wat fictie/irreëel. Haar 'gewone leven' was al bijzonder (met de zelfmoorden in de familie, met haar theatrale stiefmoeder en haar relatie met de zangleraar), maar werd 'nog absurder' met de komst van de nazi's. Het echte leven leek onmogelijk te worden. Maar ze vond een tweede leven in haar tekeningen, een 'theater-leven', bijna net echt, maar toch een leven in tekeningen verbeeld.

Opdracht 4 – Verbinden

Bladzijde 13 (werkschrift)

Het belangrijkste bij deze opdracht is de reden van de leerling om een citaat uit Todesfuge aan het tekstfragment uit Izvestia te koppelen. Met een goede onderbouwing zijn er dus meerdere mogelijkheden. We geven hier per fragment telkens één mogelijkheid:

1. "steht tiefer die Spaten ihr einen ihr andern spielt weiter zum Tanz auf"
2. "Er ruft spielt süßer den Tod..."
3. "der Tod ist ein Meister aus Deutschland..."
4. "er trifft dich mit bleierner Kugel er trifft dich genau"
5. "wir schaufeln ein Grab in den Lüften da liegt man nicht eng"
6. "der Tod ist ein Meister aus Deutschland..."
7. "Schwarze Milch der Frühe wir trinken sie abends – wir trinken sie mittags und morgens wir trinken sie nachts – wir trinken und trinken"

Antwoorden verdiepingsopdrachten website

Werkblad 2-1

Jodenvervolging in Nederland

De in dit materiaal geboden informatie is bewust vrij algemeen gehouden en volgt de opbouw van het werkschrift bij thema 2, waarin ook de relatie wordt gelegd tussen de Holocaust en de Jodenvervolging in Nederland. Daarbij wordt de collectief bekende 'geschiedenis' verbonden met ervaringen van individuele personen of families.

Bij deze opdracht gaan de leerlingen na het lezen van de informatie thuis of elders (op sites) op zoek naar 'verhalen' over Jodenvervolging, maken daar aantekeningen van en brengen hun inzichten in de klas in een kringgesprek naar voren.

Werkblad 2-2

Antisemitische leraren

1. Door de Joden, breed over de grenzen van vele landen heen. Omdat Joden breed over de wereld verspreid wonen, komt men Jiddisch ook op veel plekken op de wereld tegen.
- 2a. Vaderlandsliefde. Vakk wordt het verbonden met begrippen als 'identiteit' of 'roots'. Daarbij komt het erop aan de bandbreedte ervan te bespreken. Wat is de zin ervan en wat is bijvoorbeeld uit 'vaderlandsliefde' mogelijk, geoorloofd?
- 2b. Joods is geen nationaliteit, zoals Duits of Nederlands. Er is niet één land of staat waar alle Joden wonen (al bestaat de Joodse staat Israël); Joden leven verspreid over veel verschillende landen. Leraar Zub geeft op een spottende manier aan dat het Joodse volk volgens hem niet één vaderland heeft en daarom niet patriottisch kán zijn.
3. Eigen invulling leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):
Wanneer men van alle inwoners van Nederland eist dat zij alleen maar Nederland 'als vaderland' zien resp. alleen maar 'Nederland-minded' zijn. Dan zouden bijv. Turkse of Marokkaanse of Surinaamse Nederlanders geen 'vaderlandsliefde' voor Turkije mogen voelen.
Ook hier gaat het om de bandbreedte van het begrip. Men kan misschien ook 'vaderlandsliefde' voor Nederland (verbondenheid met) én voor een ander land of een andere cultuur voelen.
- 4a. Het heilige geschrift van de Joden, dus de 'bijbel' van de Joden.
- 4b. Het Jodendom, het Christendom en de Islam delen maken voor een deel gebruik van dezelfde heilige geschriften. De eerste en oudste versies van die geschriften zijn de Joodse boeken, waarvan de andere beide religies later ook gebruik maakten. Zo gezien is de Joodse Thora het oudste of eerste boek dat via de Joodse religie aan de andere religies is gegeven.

5. Eigen invulling leerling.
Het komt aan op de argumentatie. Wanneer je met een groepje vrienden iets wil ondernemen en een ander persoon wil ook mee, dan kan de vriendengroep besluiten dat men liever alleen met de groep gaat. Dat is misschien niet zo aardig maar het is niet per se uitsluiting of discriminatie. En wanneer je op boze toon zegt dat je ergens tegen bent, dan is dat nog niet per se intimidatie. Met uitsluiting bedoelen we iemand moedwillig weren op onterechte gronden (die dan meestal niet worden genoemd). En intimidatie veronderstelt een dreiging vanuit een machtspositie of met geweld.
6. Eigen invulling leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan): er is sprake van ...
... wanneer leerlingen die geen merkkleding dragen worden gepest.
... wanneer LHBT+ leerlingen worden buitengesloten en niet worden geaccepteerd.
... wanneer allochtone leerlingen steeds worden aangesproken en buitengesloten vanwege hun afkomst.

Werkblad 2-3

Felix Nussbaum: 'Triumph des Todes'

1. Eigen invulling van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):

Overeenkomsten:
 - De dood is een belangrijk thema.
 - Thema's van muziek en dood worden gecombineerd.
 - In de lucht zijn grauwe (as?)wolken.
 - Het geheel komt over als een chaos.
Verschillen:
 - In het schilderij komen objecten voor die in het gedicht niet voorkomen (zoals fietsbanden, een typemachine, een globe en Het gedicht gaat over Joden, het schilderij beeldt skeletten/liken af.
2. Eigen invulling van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):
 - Klok staat voor de tijd.
 - Skeletten in combinatie met de klok staat voor vergankelijkheid (Vanitas-gedachte).
 - Vliegers staan voor vrijheid.
 - Skeletten stellen de Joden in de concentratiekampen voor.
3. Eigen invulling leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.
4. Eigen invulling leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.

THEMA 3

In thema 3 wordt ingegaan op het verwerken van traumatische gebeurtenissen, zoals de Holocaust in het gedicht "Todesfuge", waarbij verwerken niet betekent dat het 'voorbij' is. Vandaar dat daarbij ook het thema herdenken wordt behandeld. Gebeurtenissen uit het verleden worden gekoppeld aan vormen van herdenking in het heden, die voor leerlingen herkenbaar en in sommige gevallen zelfs tastbaar zijn. Naast een presentatie van monumenten (zoals "Todesfuge") en redenen om te willen herdenken, worden ook vragen opgeworpen over de zin van herdenken en van excuses maken voor het verleden. Afsluitend is er een creatieve verwerkingsopdracht, die leerlingen uitdaagt om hun ervaringen met het gedicht "Todesfuge" in een filmimpressie tot uitdrukking te brengen.

Antwoorden basisopdrachten werkschrift

Opdracht 1 – Voorkennis

Bladzijde 16 (werkschrift)

- 1.1 Eigen invulling van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):
Nationale Dodenherdenking op 4 mei, Holocaust- of Auschwitz-Herdenking op 27 januari, Herdenking slachtoffers van de oorlog tegen Japan en de Japanse bezetting van Nederlands-Indië op 15 augustus, Nationaal Monument op de Dam en het kindermuseum in Kamp Vught.

De docent kan tijdens een inleidend klassengesprek de voorkennis van leerlingen activeren door in gesprek te gaan over vormen van herdenken die leerlingen al kennen.

1.2 Eigen invulling van de leerling.

Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.

De docent kan klassikaal turven welke antwoorden het vaakst genoemd worden en hier kort op in gaan. Het is ook een mogelijkheid om enkele leerlingen in groepjes hun antwoorden te laten presenteren en met voorbeelden te laten onderbouwen, of om de leerlingen zelf nog meer argumenten voor herdenking te laten bedenken.

Opdracht 2 – Klassikale Quiz

Bladzijde 17 (werkschrift)

Monument	Foto
Levenspoort	6
Joods kindermemorial Den Haag	3
Auschwitzmonument	5
Levenslicht	1
Kamp Westerbork	4
Kindermemorial Kamp Vught	2

De leerlingen kunnen de monumenten via internet opzoeken en kort beschrijven waar het monument staat, welk feit het monument herdenkt, en wat het 'beeld' voorstelt.

Opdracht 3 – Discussie

Bladzijde 18-19 (werkschrift)

3.1 Eigen invulling van de leerling.

De docent kan tijdens of voorafgaand aan deze opdracht uitleg geven over Struikelstenen ('Stolpersteine'). Voor informatie, zie de website www.celan.nl/verdiepingen

Leerlingen kunnen in hun eigen omgeving op zoek gaan naar Stolpersteine en in de les iets over hun ontdekking vertellen.

3.2 Eigen invulling van de leerling.

3.3 Eigen invulling van de leerling.

Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):

Mensen vinden het respectloos dat je over de stenen, en daarmee over de te herdenken personen, heen loopt. Daarmee toon je geen respect.

Of:

Mensen willen misschien niet dat er steeds andere mensen voor hun deur staan, die naar de Stolpersteine komen kijken.

Of:

Mensen zijn bang dat andere mensen denken dat de huidige bewoners iets te maken hebben met het verdwijnen van de herdachte persoon

De docent kan de argumenten tegen de plaatsing van Stolpersteine in een klassengesprek aan de orde stellen.

3.4 Eigen invulling van de leerling.

Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.

Leerlingen kunnen in groepjes hun mening uitwisselen.

Opdracht 4 – Kunstzinnige verwerking**Bladzijde 21 (werkschrift)**

4.1 Eigen invulling van de leerling.

Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.

Mogelijke antwoorden kunnen zijn (de docent kan ze – ook als tegenargument - aanreiken):

- Ja, want de stem van Celan brengt de emotie van het gedicht goed over. Celan spreekt monotoon, maar op steeds hogere toon en hij wisselt kort voor het einde van het gedicht ineens van tempo en stemgeluid. De foto's geven een duidelijk beeld van de inhoud van Todesfuge.
- Ja, want de stemmen klinken erg onheilspellend en gaan af en toe door elkaar heen. Deze chaos zit ook in het gedicht, waarin de meerstemmigheid ook terug te vinden is.
- Nee, want het is maar eenstemmig, terwijl Todesfuge meerstemmig is. De gitaar klinkt te vrolijk en de stem van de zanger brengt geen zware emotie over. De inhoud en de vorm van de muziek passen niet bij elkaar.
- Ja, want de stem van de zanger is laag en hij zingt met een duistere klank. Dit brengt de stemming van het gedicht goed over. Soms is het stuk meerstemmig, net als "Todesfuge".

Leerlingen kunnen in groepjes een korte presentatie voorbereiden over hun bevindingen, waarbij ze het gedicht "Todesfuge" verbinden met de YouTube-fragmenten.

4.2 Eigen invulling van de leerling.

Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.

Interessant is of leerlingen van de gedichtstekst, de gedichtvorm of van de performance en van de muzikale mogelijkheden uitgaan.

Opdracht 5 – Discussie**Bladzijde 22 (werkschrift)**

Eigen invulling van de leerling.

Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):

De zin van herdenken is dat mensen leren van wat er is gebeurd en het nooit vergeten, doordat ze er met regelmaat bij stilstaan. Kunstwerken hebben vaak ook een diepere betekenis. Met kunst kun je vele emoties tot uitdrukking brengen, kun je een bepaalde extra boodschap (voor de toekomst) geven. Kunst kan mensen ook helpen om hun trauma's om te zetten in zintuiglijk ervaarbare emoties of zelfs in een mooi voorwerp.

Leerlingen kunnen de vraag zelfstandig beantwoorden. In een afsluitend klassengesprek kan de inhoud van thema 3 samengevat en besproken worden. Klassikaal kan er een samenvattende woordspin op het bord worden samengesteld, die de zin van herdenken en de rol van kunstwerken bij herdenking weergeeft.

Opdracht 6 – Slotopdracht**Bladzijde 23 (werkschrift)**

Eigen invulling van de leerling.

Kern van deze slotopdracht is een eigen creatieve verwerking van de leerling van de ervaringen rondom 'Todesfuge. Een gedicht om niet te vergeten'. De werkvorm is vrij en het is van belang dat deze past bij de leerling. Muziek, zang, gesproken woord, rap, beweging, handvaardigheid, (geschilderde) tekst, collage - alles is mogelijk. Het 'eindresultaat' is een korte filmimpressie waarin het werk van de leerling te zien en/of te beluisteren is.

Wanneer de docent ervoor kiest om de leerling te stimuleren zijn/haar video in te sturen voor de expositie in het Joods Historisch Museum of voor filmimpressies op de website www.celan.nl dan is het van belang dat de leerling de technische randvoorwaarden goed kent (zie pagina 23 werkschrift).

Antwoorden verdiegingsopdrachten website**Werkblad 3-1****Theodor W. Adorno: Gedichten na Auschwitz?**

1. Een toelichting zou kunnen zijn:

Adorno gaat er van uit dat in 'poëzie' vooral de mooie kanten van het leven worden bezongen. Dat is natuurlijk niet altijd het geval (want er zijn altijd al gedichten over tragische ervaringen als liefdesverdriet en dood geschreven), maar wel is het zo dat poëzie vaak harmonieus en mooi taalgebruik is (ritmisch, rijmend, mooie klanken). Nadat in Auschwitz duidelijk is geworden hoe wreed de mens kan zijn, zijn dus alle mooie woorden misplaatst. Het is dan 'onbeschoft' of 'bruut' (barbaars) om nog gedichten te schrijven.

2. Eigen invulling van de leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.
Bij de antwoorden komt het aan op de nuancering van de toelichting bij vraag en antwoord 1. Natuurlijk mag je gedichten schrijven over Auschwitz, maar de spreekwijze, melodie, vorm en inhoud moeten 'adequaat' zijn, gepast en passend zijn, recht doen aan wat er is gebeurd.
3. Eigen invulling van de leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.
Kern daarbij is het gevoel voor de spanning tussen een 'gruwelijke inhoud' en een 'aantrekkelijke vorm'. Met bepaalde 'verleidelijke' vormkenmerken maakt het gedicht een sterke indruk op de lezers en toehoorders; dat staat op gespannen voet met de inhoud, die men liever op afstand houdt.

Werkblad 3-2	Discussie over thema's als... 'Excuses maken', 'Waarschuwen' en 'Herdenkingen & Monumenten'!
---------------------	---

1. Eigen invulling van de leerling.
Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):

Feiten: Paul Celan is in 1920 in de Roemeense stad Czernowitz geboren.
Oorzaken: Celans gedichten kregen een grimmigere ondertoon door zijn Holocaust-ervaringen, zoals de dood van zijn ouders.
Standpunten: Ik bekijk de zaak vanuit de slachtoffers en ik vind ...
Meningen: Ik vind dat Charlotte Salomon prachtige schilderijen heeft gemaakt.
2. Discussies
 1. Excuses Minister-president Mark Rutte
 - 1.1. Mark Rutte maakte zijn excuses bij de Nationale Holocaust Herdenking in 2020 in Amsterdam. Hij deed dit namens de Nederlandse regering voor de opstelling van de overheidsinstanties en de regering tijdens de Tweede Wereldoorlog.
 - 1.2. Hij bood zijn excuses aan voor de manier waarop de Nederlandse overheden tijdens de Holocaust hebben gehandeld, tekort geschoten als 'herders van recht en veiligheid'. De overheden hebben vaak weggekeken, niet ingegrepen, soms zelfs meegewerkt.
 - 1.3. Eigen invulling van de leerling.
Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.
2. Excuses Koningin Willem-Alexander
 - 2.1. Koningin Wilhelmina was de overgrootmoeder van Willem-Alexander. Zij is op aanraden van de regering in mei 1940 naar Londen gevlucht, samen met de Nederlandse regering. Ze deed dat omdat ze anders gevangen was gezet, monddood was gemaakt en geen invloed meer kon uitoefenen op de gebeurtenissen. Nu kon ze vanuit Londen de Nederlanders per radio toespreken en een hart onder de riem steken. Koningin Wilhelmina was fel anti-nazi en groeide voor het Nederlandse volk uit tot boegbeeld van het verzet.
 - 2.2. Koningin Wilhelmina wilde geen vrede met nazi-Duitsland. Via de verboden Radio Oranje sprak zij tot de Nederlandse bevolking en toonde haar felle verzet tegen nazi-Duitsland. Maar in haar vele toespraken heeft ze slechts drie keer kort over het lot van de Joden gesproken. Voor de huidige Koning, die zelf geschiedenis heeft gestudeerd, is dat onbegrijpelijk (voor de tekst: zie informatieblad)
3. Schrijver Arnon Grunberg
 - 3.1. Mogelijke antwoorden zijn:
Herdenken is ook namens degenen spreken die niet meer kunnen spreken omdat ze vermoord zijn. Door namens hen te spreken wordt duidelijk wie zijn waren: een grote variatie van mensen, allemaal vermoord omdat ze anders waren. En hen herdenken is waarschuwen tegen het uitsluiten van de vele anderen. Ofwel: iedereen kan het slachtoffer worden, de meest gewone mensen zijn vermoord...
 - 3.2. Mogelijke antwoorden zijn:
Grunberg vertaalt het verschijnsel dat gewone mensen door de nazi's werden gediscrimineerd alleen vanwege het feit dat ze tot een groep behoorden naar het heden. De Jodenvervolgung begon klein, met scheldpartijen, met toespraken van politici tegen groepen mensen. Ook vandaag de dag worden mensen gediscrimineerd alleen omdat ze tot een groep behoren. Daarom zegt de Joodse Grunberg in zijn lezing: "Als ze het over Marokkanen hebben, dan hebben ze het over mij."

4. Dichter Tsead Bruinja

4.1. Eigen invulling van de leerling.

Mogelijke antwoorden kunnen zijn (gerelateerd aan):

Strofe 2, regel 3

'slikken'. Dit is te vergelijken met het 'trinken' in Todesfuge.

Strofe 3, regel 2

'brieven' en 'sieg heil'. Deze brieven zijn te vergelijken met de persoon die in Todesfuge brieven naar Duitsland schrijft. 'sieg heil' verwijst naar de schrijver van de brieven, die aan de kant van de nazi's staat.

Strofe 3, regel 4

'verbrand'. Het gezicht van de vrouw is verbrand, want verwijst naar de inhoud van Todesfuge. Todesfuge beschrijft hoe lichamen verbrand werden en vervolgens als rook de lucht in stegen.

Strofe 5, regel 1

'concert'. Dit verwijst naar de Joden die in Todesfuge de opdracht kregen om muziek te maken: 'spielt auf nun zum Tanz', 'singet und spielt', etc.

Strofe 5, regel 4-6

'ruime graven in de wolken'. Hiermee verwijst de dichter naar '...Grab in den Lüften, da liegt man nicht eng'. De Joden hadden in de lucht een symbolisch graf, dat meer ruimte bood dan de massagraven waar de nazi's hen in begroeven.

Strofe 8, regel 1

'in de ogen te kijken'. Deze woorden verwijzen mogelijk naar de ogen van de kampcommandant in Todesfuge, waarvan er eerst 2, en later in het gedicht nog maar 1 te zien is.

4.2. Met deze uitspraak wordt bedoeld dat de systematische massamoord/genocide geen uitvinding is van de Duitsers, zoals in Todesfuge gezegd lijkt te worden. Dit bestond al voor de Tweede Wereldoorlog. Bruinja is het waarschijnlijk niet helemaal eens met de verwoording van Celan.

4.3. Eigen invulling van de leerling.

Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.

5. Het namenmonument

5.1. Jacques Grishaver vindt dat het monument belangrijk is voor de nieuwere generatie. Op deze manier kan naar hen overgebracht worden waartoe discriminatie en racisme kunnen leiden.

5.2. Gedeeltelijk eigen invulling van de leerling.

Onderstaande is feitelijk:

Het monument is 1000 vierkante meter groot en vormt een labyrint van gangen. Op de bruine en witte muren zijn ruim 102.000 namen gegraveerd van Nederlandse Joden, Sinti en Roma die de oorlog niet hebben overleefd, en die geen eigen graf hebben. Ook staan er 4 Hebreeuwse letters op, die 'In herinnering aan' betekenen. De totale lengte van het monument is 250 meter. De rest van het antwoord is eigen invulling van de leerling. Hierbij is de argumentatie het belangrijkste.

5.3. Gedeeltelijk eigen invulling van de leerling.

Onderstaande is feitelijk:

De buurtbewoners van het Wertheimpark protesteerden tegen de komst van het monument, omdat zij het park te klein vonden voor het grote monument, en omdat er al een Holocaustmonument van Jan Wolkers staat.

De mensen die protesteerden tegen de komst van het monument in het Weesperplantsoen vreesden voor de veiligheid. Zij verwachtten dat het monument veel bezoekers aan zou trekken, en dat daar niet genoeg ruimte voor zou zijn.

De rest van het antwoord is eigen invulling van de leerling. Hierbij is de argumentatie het belangrijkste.

5.4. Eigen invulling van de leerling.

Het belangrijkste van deze opdracht is de argumentatie van de leerling.